

UTAZÁS TÉRBEN ÉS IDŐBEN (AZ INTENCIONALITÁS KOMPOZÍCIÓS SZEREPE A TÖRTÉNETBEN)

B. FEJES KATALIN

1. A szövegkutatás és a gyermekszöveg-kutatás

Nézőpontomat, ami itt egy gyermekszöveg-kutató nézőpontja, néhány kérdéssel tudom legrövidebben megismertetni. Miért nem játsszák nálunk *A kis herceg*ből készült filmeket, vagy ha játszották-játsszák, miért nem váltak ezek közismertté? Miért csak a mű színpadi átiratairól, bábszínházi feldolgozásairól lehet hallani, olvasni? A válasz egyértelmű lesz, ha a *kis herceg* mint főhős mellé egy *Peter Pan* típusú gyerektörténet főhősét állítjuk. Ez utóbbiban minden (vagy majdnem minden) „kívül” történik: a főhősnek különféle helyszíneken különféle ellenfelekkel kell megküzdenie. A veszély – bár életre-halálra szóló – de külső; itt folyton menekülni kell, vívni karddal, bottal, ököllel, s ezek változatos, hosszú során át győzni kell és életben maradni.

Egy Peter Pan-féle filmtörténetet a 4-5 éves gyerekek is el tudnak mesélni. Minden nehézség nélkül kiemelik az események kavalkádjából a főhőst és barátait; a „műélvező” gyerekek az egymás után következő helyszíneken még az alakot változtató gonosz ellenfelet s annak fegyverhordozóit is képesek pontosan azonosítani. Mindebben az üldözés és üldöztetés, az ideiglenes legyőzetés és a végső győzelem kívülről lefényképezhető cselekvéssor, amiben a szereplőknek mint küzdőfeleknek a késztetési és szándékai leginkább csak abban foglalhatók össze, hogy egyikük eleve gonosz, a másik meg jó.

A fejlődéslélektanra is építő gyerekpszichológusok tudja, amikor olyan – akár szóbeli, akár írásbeli – gyermekszövegeket vizsgál, amelyek színpadi, filmbéli, illetőleg olvasmányélmény elmondásaként (leírásaként) keletkeztek. Egy kanadai kutató, MYRNA GOPNIK 4-6 éves korú gyermekek szóbeli szövegeinek elemzésében abból a feltevésekből indult ki, hogy bennük a gyermekek életkori fejlettségével arányosan jelenik meg a történet szereplőinek belső késztetése, azaz érzelmi és akarati állapota, a cselekvéseknek irányt szabó szándék (GOPNIK: 1986. 64-95).

MYRNA GOPNIK szövegelemzései nem nagy mennyiségű gyerekpszichológus alapján készültek, de a jelenségtanulmány műfaján belül gondolatébresztőek; így például az ‘intencionalitás’ GOPNIK-féle értelmezését már korábban is igen hasznosíthatónak találtam (B. FEJES: 1993. 81-87).

Az itteni előadásomban szereplő elemzéseim is csupán egyetlen tanulócsoporthoz készültek (29 fő), tehát statisztikai bizonyító erejük ezeknek sem lehet.¹ E 29 fogalmazás elemzésében arra voltam kíváncsi, hogy egy ilyen mű, amely szerint *Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan*, hogyan jelenik meg a róla írott iskolai fogalmazásokban. Ezeket ugyanis olyan mai gyermekek írták, akiket napjaink televíziója, mozija, videojátékos világa az elbeszélte történet külső, azaz mozgalmas, színes eseményeinek meglátására szoktat. Ezt a kérdést emeltem ki előadásom címében.

A 29 fogalmazásban azt vizsgáltam, hogy milyen mértékben kap teret az utazás külső története mellett a belső. Meglátják-e e két utazásnak, vagyis a külsőnek és a belsőnek az ellentétes irányát: a bolygójától egészen a Földre eltávolodó, lélekben viszont a rózsájához egyre inkább visszavágyó, majd visszatérő főszereplő érzelmi fejlődését?

2. A kompozíció érvényesülése a műről írott fogalmazásokban

2.1. Az útrakelés motiváltsága

2.1.1. A *kis herceg* útrakelésének érzelmi motiváltságára a műben az alábbi szövegrészek utalnak: a virág, amelyet *aprólékos gonddal figyelt, szemmel kísért; sejtette, hogy csodálatos tünemény fog kibontakozni belőle; amelyet mélységes zavarban (...) kiszolgált nap mint nap; akiről könnyen kitalálta, hogy nem valami szerény, de olyan megható volt; aki zaklatta őt ijedős hiúságával; s ha a kis herceg ránézett, nem bírta magába fojtani a csodálkozását; aki furcsa egy virág volt, és együgyű föllentésen kapta rajta magát, köhécselt, hadd furdalja csak a lelkiismeret a kis herceget; ez a kacér és kevély virág csalódást okozott a kis hercegnek. Ő a virág igazi érzelmeit nem értette meg, és hiába volt tele jóakaró szeretettel, előbb-utóbb mégiscsak megrendült bizalma a virágban. Minden lényegtelen megjegyzést a szívére vett, és kezdte nagyon-nagyon boldogtalannak érezni magát.*

Ezt a megokolást halljuk a *kis hercegtől* a történet vége felé is, amikor a kígyónak válaszol:

– *Mit keresel itt?*

– *Nézeteltérem támadt egy virággal* – mondta a kis herceg.

2.1.2. Az útrakelésnek itt kiemelt érzelmi okát 5 gyerek értette meg a műben, s adott szerepet annak saját fogalmazásában. Ezek az alábbiak.

„A kisfiú a B 612-es bolygóján lakott, ahol egy rózsát nevelt. A bolygójáról mindig gyönyörködve nézte a naplementét. Ám egyik nap összevetett a rózsájával, és elhatározta, hogy megszökik.”

„A kis herceg egy háznál alig nagyobb bolygón lakott. Volt három vulkánja, amikből kettő működött. Nagyon szerette a virágokat is. Vele együtt élt egy rózsza, aki nagyon kevély volt. Akaratlanul is megbántotta a kisfiút, aki ezért elhatározta, hogy elmegy.”

„A kis herceg elmesélte, hogy a B 612-es kisbolygóról jött, ahol gyomlálta a majomkenyér fákat, hogy a rózsája tudjon növekedni. De az állandóan panaszkodott, így hát a kis herceg megszökött.”

„Ezután mesél szeretett rózsájáról, aki miatt szökött meg. Elindult bolygóról bolygóra.”

Egy első személyben írott fogalmazásból:

„Jó, ha az emberrel törődnek, és van kivel törödni. A bolygómon nekem is van egy rózsám, akiről gondoskodjak, de ez a rózsza nagyon hiú, csak magával törődik. Ezért is jöttem el a bolygómról.”

Négyen a bevallott célt veszik észre és fogalmazzák meg; de nem fogják fel a rózsával támadt konfliktus szerepét. A bevallott cél a műben így olvasható: (...) *a kis herceg tehát azzal kezdte, hogy sorralátogatta őket foglalkozást keresni meg művelődni is.*

A fogalmazásokban ez így jelenik meg.

„Egyszer elhatározta, elmegy meglátogatni a kisbolygók vidékét, hogy foglalkozást keressen és művelődjön.”

„A fiú el akart menni a hét bolygóra azért, hogy művelődjön.”

„Majd a kis herceg úgy döntött, hogy végigjárja a kisbolygók vidékét, hogy művelődjön egy kicsit.”

„Elindult, hogy művelődjön, és hogy foglalkozást keressen.”

A 12-13 évesek igen erősen át tudják élni (mentálisan kialakított, magukban felépített képükbe bekapcsolják) a kis herceg magányosságát. Ezzel magyarázható, hogy két gyerek még az utazás céljaként is a barátok keresését jelöli meg. A műben is elhangzik ez a mondat:

– *Tyúkokat keresel?*

– *Nem* – mondta a kis herceg. – *Barátokat keresek.*

A tanulók fogalmazásaiban:

„A fiúnak nem voltak barátai, ezért nagyon magányos volt. Elindult barátokat keresni.”

Az ok az alábbi fogalmazásban nem a kis herceg útrakelésének az oka, sokkal inkább a meglátogatott bolygókról olvasott részletek alapján alakulhatott ki a fogalmazás írójában:

„Az egyik nap viszont annyira unatkozott, hogy úgy döntött, egy időre elmegy barátokat keresni.”

3. Térbeli távolodás, lelki visszakészülődés

A kis herceg történetének kompozíciójában az elindulással zárul az első nagy egység. Ennek a végén elhangzik ugyan, hogy a kis herceg szentül hitte, hogy soha nem fog visszatérni többé a bolygójára; egyre erőteljesebben jelennek meg a következő nagy egységben olyan motívumok, amelyek már a lelki visszakészülődésre utalnak. Térben távolodva már a király bolygóján történtek során ezt olvashatjuk a műben: (...) *egy kicsit szomorú volt, mert eszébe jutott az elhagyott bolygócskája.* Közvetve a lámpagyújtogató

is a virágjára, bolygójára emlékezteti: *Ha meggyújtja a lámpáját, mintha egy csillagot segitene világra vagy egy virágot. (...) Eszébe jutott, hogyan kereste annak idején a napnyugtákat. (...) Magának se merte bevallani, hogy legkivált a napi ezernegyyszáznegyven napnyugtájáért sajnálja ezt az áldott bolygót.*

A kutatóval folytatott beszélgetésben már nem is csak a be nem vallott hazagondolás, visszavágás utal a lelkében megkezdődött változásra:

– *Egy virágom is van.*

– *A virágokat nem jegyezzük föl – mondta a geográfus.*

– *Miért nem? Hiszen az a legszebb rajta!*

– *Mert a virágok mulékonyak.*

(...)

Mulékony a virágom – gondolta a kis herceg –, s mindössze négy tűskéje van, hogy a világtól védekezze! És én magára hagytam otthon!

Most érzett először valami lelkifurdalás-félét. De nyomban összeszedte magát.

A kis herceg útra kelt, de közben egyre a virágjára gondolt.

A kígyóval folytatott beszélgetésből – a magányosság érzése mellett – az is kiderül (a kígyó ki is mondja), hogy léleklében otthon jár, bolygójára, virágjához vágyódik.

– *Nézd csak, az ott az én bolygóm. Éppen fölöttünk ... De milyen messze van! ... Itt a sivatagban olyan egyedül van az ember.*

– *Ha egy szép napon majd nagyon visszavágyódom a bolygóra, segíthetek neked.*

A magányról, az emberekről (a visszhangról is) a rózsája jut az eszébe: (...) *az embereknek nincs semmi képzelőtehetségük. Folyton csak azt szajkózzák, amit mondanak nekik (...) Nekem otthon volt egy virágom, mindig ő kezdte a beszélgetést (...)*

3.1. A rózsza, a rózsakert és a kígyó

3.1.1. És ettől kezdve nemcsak bűvópatakként kap szerepet a rózsza motívuma a mű kompozíciójában, hanem már főszereplő lesz a kis herceg történetében, mint ahogy az volt a mese indításában is. Ekkor következik be, hogy amiben eddig kimondatlanul is hitt, mindaz váratlanul összeomlik. Újra csalódik a rózsájában, meghozza akkor, amikor az eddigi távollét sok vonatkozásban megszépítette emlékeit. *Virágzó rózsakert előtt állt. A kis herceg csak nézte őket. Mind olyanok voltak, mint a virágja.*

– *Kik vagytok? – kérdezte meghökkenően.*

– *Rózsák vagyunk – felelték a rózsák.*

– *Ó – mondta a kis herceg. És nagyon boldogtalannak érezte magát.*

(...) *Azt hittem, gazdag vagyok, van egy párja nincs virágom; és lám, nincs, csak egy közönséges rózsám.*

Lefeküdt a fűbe, és sírni kezdett.

Ekkor jelenik meg a róka, meghatározóan fontos helyen tehát. Utazása során ugyan sok furcsaság szomorította el a kis herceget, de lelkének békéjét a rengeteg rózsza látványa dülja fel végképp. Nem véletlen, hogy a kis herceg a rókának már nem az egyedüllétét panaszolja, hanem a szomorúságát: – *Gyere, játsszál velem – javasolta a kis herceg. – Olyan szomorú vagyok. (...)*

Az érzelmi változásnak ez a konfliktus a csúcspontja, egyben fordulópontja is a lelki utazásnak. A róka ugyanis elmagyarázza a kis hercegnek, pontosan megfogalmazza neki, amit ő a szívében eddig is érzett: – *Kezdem érteni – mondta a kis herceg. – Van egy virág (...) az, azt hiszem, megszelídített engem (...)* Amikor újra felkeresi a rózsákat, a konfliktus a lelkében már feloldódott. Lélekben már otthon van a saját, egyetlen rózsájánál: *Nem lehet meghalni értetek – mondja az ötezer rózsának. – (...) ő egymaga többet ér, mint ti valamennyien, mert ő az, akit öntözgettem. Mert ő az, akire burát tettem. Mert ő az, akit szélfogó mögött óvtam. Mert róla öldöstem le a hernyókat (kivéve azt a kettőt-hármat, a lepkék miatt). Mert őt hallottam panaszkodni meg dicsekedni, sőt néha hallgatni is. Mert ő az én rózsám.* Amikor visszamegy a rókához, elhangzik a mondat, amely majd a mű legvégén is megismétlődik a pilótától búcsúzva: *Felelős vagyok a rózsámért (...)*

A műben ettől a ponttól kezdve minden a visszakészülődést sejteti. Ennek az oka ugyanaz, mint az elindulásé volt: a rózsza. Az író a pilótával mondatja ki: *Ebben az alvó kis hercegben a legjobban a virágjához való hűsége hat meg: egy rózsza képe, amely akkor is úgy ragyog benne, mint egy lámpa lángja, amikor alszik (...)*

3.1.2. Lehet, hogy túl részletesen is foglalkoztam a külső és a belső utazás kompozíciós szerepével, de talán nem fölöslegesen. Azt szeretném nyomatékosan kiemelni, hogy a szöveg megkomponáltságára is s a kompozíció sok-sok vetületére is fel kell hívni a gyerekek figyelmét; vagyis hogy a kompozíciót magát is tanítanunk kell.

Az érzelmi fejlődés felismeréséről csupán néhány fogalmazásban találtam nyomokat. Alig-alig figyelnek fel arra, hogy az utazás történéseivel párhuzamosan a kis herceg egyre inkább a rózsájára gondol, mindent a rózsájával való kapcsolatához mér. A gyerekek valójában csak a rókával folytatott beszélgetés során jönnek rá maguk is a rózsza szerepének fontosságára, de a lényegére még ott is csak kevesen. Fogalmazásaikban legtöbbször csak az erkölcsi tanulságot idézik. Ezt magyarázhatja az életkoruk, de az is, hogy ebben az életkorban tanári segítség nélkül még nem figyelnek fel a főhős motívumainak, szándékainak szerkezetépítő szerepére. Két fogalmazásból tudok idézni; érdekes, hogy az egyiket fiú írta.

„A hatodik bolygón egy geográfus élt, akitől megtudta a múltékonyság értelmét, és lelkifurdalást érzett a virágja miatt.” Ugyanebben a fogalmazásban: „Sok vándorlás után elért egy úthoz, ahol rengeteg rózsára talált. Megtudta, hogy nem is olyan gazdag, mint hitte. Nagyon elszomorodott.”

Megértette a rózsza motívumának kompozíciós szerepét az a kislány is, aki így fogalmazott: „Legtöbbet a rózsájáról beszélt. Nagyon hiányzott neki a szép virág. (...)” Majd a róka tanácsának leírása után: „A kis herceg valójában ekkor értette meg, mit érez a rózsája iránt.”

Az előzmények említése nélkül ugyan, de a fordulópont felismeréséről tanúskodik az alábbi részlet egy harmadik fogalmazásban. (Érdekessége, hogy szerzője, egy fiú első személyben meséli el a kis herceg történetét.) „Mindenkítől tanultam valamit, de a számomra legfontosabbra a róka tanított meg: *Jól csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan.* Ekkor értettem meg, hogy vissza kell térnem a rózsámhoz, és rádöbbsentem, milyen fontos számomra.”

A rózsakert ötezer rózsájának a kompozíciós szerepére a 29 tanuló közül egyik sem utal. Nemigen látják az összefüggést a rózsák miatti csalódás, a rókával való éppen akkori találkozás és ismét az ötezer rózsza sorrendisége között. Vagyis a róka szerepét a mű kompozíciójában nem a teljes összefüggésében látják, hanem kiemelve a mű egészéből. De talán nem csak ez a 29 tanuló van így a rókával. Bölcs gondolatai alkalmasak, hogy megjegyzendő erkölcsi tanulságként, a mű lényegi summázataként, az író vallomásának legmélyebb értelmeként gondoljanak rá.

Nem közömbös azonban, hogy a tanulók keresik-e (s megtalálják-e) a kompozíció tágabb összefüggéseit. Két részletet mutatok be ennek a hiányára. „(...) ezek a rózsák üresek voltak, a sajátját pedig minden nap gondozta, ápolta, törődött vele. Így aztán otthagya őket. Nemsokára egy rókával találkozott, aki arra kérte, szelidítse meg.” „Itt találkozott a rózsákkal, akik nem tetszettek neki, mert nem olyanok voltak, mint az ő rózsája. Sikerült megszéldíteni a rókát, aki elmondta a titkot.”

3.2. Ellentétes készítés: a visszatérés

A kis herceg története a műben ezzel lényegében véget is ér. Annak a fölismerése, hogy boldogságát az otthon hagyott rózsája jelenti számára, mindent eldönt. Vissza kell térnie hozzá a bolygójára. Ettől kezdve szűnik meg a kompozícióban a térbeli és a lélekbeli utazás ellentétessége.

A pilótával töltött utolsó nap búcsúzás a két földi barátjától, a rókától és a pilótától. – *Jó az embernek, ha volt egy barátja, még ha rövidesen meg kell is halnia.* Az elutazásra utal a *szájkosár* ismételt kérése is: – *Tudod, szájkosarat a báránynomnak (...), hiszen felelős vagyok a rózsámért.* A búcsúzás fájdalomosságát a pilóta sejtéseivel készíti elő az író: *Miért is ért utol aztán a szenvedés (...)* *És elszorult a szívem, ahogy átnyújtottam neki (...)* *Neked valami titkos terved van (...)* *S engem, magam sem tudom miért, elfogott valami sötét szomorúság. (...)* – *Ó – mondtam neki –, attól félek (...)* *Én azonban nyugtalan maradtam. (...)* *Megtorpantam, elszorult a szívem, de még mindig nem értettem a dolgot. (...)* *Éreztem, hogy valami rendkívüli dolog történik.*

A búcsúzás drámaiságát a szöveg ismétlései hihetetlenül fölerősítik. Csak egyetlen részletet idézek.

- *Ma éjszaka ... tudod ... ne gyere el.*
- *Nem hagylak magadra.*
- *Olyan leszek majd, ... egy kicsit olyan, mintha meghalnék.*
- *Nem hagylak magadra.*
- *Azért mondom ... a kigyó miatt. Nehogy esetleg téged is megmarjon (...)*
- *Nem hagylak magadra.*

A csodálatos drámaisággal telített búcsúzás végén újból elhangzik a visszatérés indoklása: – *Tudod ... a virágom ... felelős vagyok érte. Hiszen olyan gyöngye. És olyan gyanútlan. Egyebe sincs, mint négy semmi kis tövise, hogy a világtól védekezzék ...* A mű kompozíciójának lezárása ezzel válik teljessé: a kis herceg a virágjától szökött meg, és hozzá tér vissza a bolygóra.

És hogyan fejezik be a gyerekek a történetet? Mit látnak meg a búcsúzásban, hogyan ítélik meg a kígyó szerepét s a kis herceg halálát? A műegész lezárásáról a legtöbb gyerekek tudatos elképzelése van.

„Felelős azért, amit megszelídített, felelős a rózsájáért. Ezért vissza akart menni a bolygójára (...) A kígyó korábban megígérte, hogy segíteni tud. A kis herceg megértette, hogy csak úgy mehet vissza, ha elhagyja a testét. A pilóta (...) elkíséri a kígyóhoz. A kis herceg akkor is csak a virágjára gondolt.”

„Nekünk, gyerekeknek nagyon nehéz arra gondolni, hogy a kis herceg csak így tudott visszamenni a virágjához. De fölnézve az égre, én is azt szeretném hinni, hogy ott lakik valamelyik csillagon, és már nem szomorkodik a rózsája miatt.”

„Rájött, felelős érte, és valahogyan vissza kell jutnia a bolygójára.”

„Elment arra a helyre, ahol egy évvel ezelőtt egy kígyóval találkozott. A kis herceg kérésére az állat megmarta őt. Így lélekben visszatért szeretett rózsájához.”

„Eszébe jutott a féltve őrzött, egyedül hagyott rózsa. Hisz felelős érte! S a kis herceg meghalt azért, hogy viszontláthassa a rózsáját.”

Ezekből a szemelvényekből azt gondolhatnánk, hogy valamennyi fogalmazásban megjelenik a visszatérés indoklása. De csak azokban van így, ahol a rókával folytatott beszélgetésben nemcsak az erkölcsi tanulásra figyeltek föl, hanem a rózsa szerepére is. Azok a gyerekek, akik a történetet mint külső utazást mesélik el, a visszatérést is csak tényközlésként, mint záró eseményt írják le. Közöttük azonban vannak néhányan, akik szükségesnek érzik, hogy valamivel indokolják a visszatérést: „Végül már nagyon hiányzott neki a kis bolygója (...)” „Már egy éve volt a Földön, és vissza kellett térnie a bolygójára.” „A pilóta megértette, hogy a kis hercegnek honvágya van.” „Végül a Földön talált magának barátot, de a kötelessége hazaszóltotta saját kicsi bolygójára.”

4. Az elemzés tanulságai

Megvizsgáltam 29 iskolai fogalmazást, hogy a kis herceg történetének külső eseményeiben ezek a 12-13 éves magyar gyerekek mennyire látják meg a főhős belső motívumait, indítékait, illetőleg ezek változási folyamatát. Minderre azért voltam kíváncsi, mert *A kis herceg* mint műegész egy érzelemváltozás története. Ennek kompozíciós érvényesülését – főként a gyerekek szemében – eltakarhatják a külső események helyszínei és szereplői. Érdeemes erről a magyartanárnak tudnia, mert a kompozíció ismerete nélkül a gyerekek jobbra csak részletszépségekhez juthatnak.

Jegyzet

1. A 29 fogalmazást a JGYTF I. Sz. Gyakorló Általános Iskolájának 7. a osztályában írták meg. Köszönettel tartozom BÁCSI JÁNOS és BERKES MIKLÓSNÉ kollégáknak.

Irodalomjegyzék

B. FEJES Katalin:

1993. A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. *NyudÉrt.* 136. Akadémiai Kiadó.

GOPNIK, Myrna:

1986. The development of connexity in young children, in: *Text Connectendness from Psychological Point of View* (Ed. JÁNOS S. PETÓFI), *Papiere zur Textlinguistik*, 55. Buske Verlag, Hamburg.

TRAVELLING IN SPACE AND TIME (COMPOSITIONAL ROLE OF INTENTIONALITY IN THE STORY)

KATALIN B. FEJES

The author starts out from the concept of intentionality given by Myrna Gopnik. Furthermore she investigates how (to what extent and by what means) the intentionality hidden in the literary work appears in children's discourse formed on the basis of the work. The study shows that pupils aged twelve appercipiate the inner motives of the hero. Most of them feel the changes: understand the process of moving away in space and opposing to this, preparing to return in soul.